УДК 39

Ф.Ф. Мәрданова

БЕРЕНЧЕ ТАТАР ЭТНОГРАФЫ

Статья посвящена изучению деятельности этнографа М.С. Губайдуллиной, которая активно занималась исследованием материальной и духовной культуры татар. Деятельность этнографов 1920-х гг., в частности М.С. Губайдуллиной, не являлась объектом специальных исследований, что подтверждает актуальность заявленной темы. При написании статьи были использованы материалы, архивные материалы, делопроизводственные документы Северо-Восточного археологического и этнографического института, Восточной академии, Центрального музея ТАССР и т. п. На основе изучения деятельности М.С. Губайдуллиной делается вывод о том, что она стояла у истоков организации высшего специального этнографического образования в республике, проделала значительную работу по собиранию и популяризации полевых материалов по этнографии поволжских татар. Большинство ее работ являлись первыми исследованиями в татарской национальной этнографии 1920-х гг. и послужили базой для дальнейших изысканий.

Ключевые слова: Марьям Губайдуллина, этнограф, 1920-е годы, татарская национальная этнография, высшее этнографическое образование, экспедиция, научная и преподавательская деятельность.

The article is devoted to the study of the activities of the ethnographer M.S. Gubaidullina, who was actively engaged in the study of the material and spiritual culture of the Tatars. The activity of ethnographers of the 1920s, in particular M.S. Gubaidullina, was not the object of special research, which confirms the relevance of the stated topic. There were used the materials as the memoirs of the ethnographer’s relatives, archival materials, office documents of the North-Eastern Archaeological and Ethnographic Institute, the Eastern Academy, the Central Museum of the TASSR, etc. Based on the M.S. Gubaidullina’s research we can make conclusion that she stood at the origins of the organization of higher specialized ethnographic education in the republic, did a significant job of collecting and popularizing field material of the Volga Tatars on the ethnography. Most of her works were the first studies in the Tatar national ethnography of the 1920s and were served as the basis for further research.

Keywords. Maryam Gubaidullina, ethnographer, 1920s, Tatar national ethnography, higher ethnographic education, expedition, scientific and teaching activities.

XX гасырның 20 нче еллары татар милли этнографиясе үсешендә мөһим этап булып тора. Бу чорда Идел буеның күп кенә автономияле республикаларында, шул исәптән ТАССРда, җирле халыкларның тарихын, матди һәм рухи мәдәниятен өйрәнүне максат итеп куйган фәнни җәмгыятьләр – Татар халкын гыйльми өйрәнү җәмгыяте (1923), Татарстанны өйрәнү җәмгыяте (1928) барлыкка килә. 1920 елда Төньяк-Көнчыгыш археология һәм этнография институтының Этнография бүлеге беренче киң профильле этнограф белгечләр әзерләп

Мәрьям Гобәйдуллина

чыгара. 1925 елда, республиканың социаль фәннәр үсешенә йомгак ясаганда, этнография өлкәсендә ныклы эш алып барылуы, нигездә, К.Н. Воробьев[1], Мәрьям һәм Кадыйр Гобәйдуллинарның актив эшчәнлеге ассызыклана[2].

Әлеге мәкалә кысаларында Мәрьям Салих кызы Гобәйдуллинаның фәнни эшчәнлегенә күзәтү ясалачак. Ул – татарлар арасында этнограф белгечлеге буенча югары белем алган беренче хатын-кыз [Губайдуллин, 2002, с. 22–27]. 1892 елда Казан сәүдәгәре Салих Сабит улы Гобәйдуллин гаиләсендә туа. Укырга-язарга остазбикәдән өйрәнә. Тиздән өлкән абыйлары Газиз[3] һәм Кадыйрга[4] ияреп, чит телләрне, аерым алганда, немец, француз, грек һәм латин телләрен дә үзләштерә башлый. 8 сыйныфны тәмамлап, чыгарылыш имтиханнарын уңышлы гына тапшырганнан соң, хатын-кызлар гимназиясенә укырга керә [Губайдуллин, 2002, с. 23]. Моннан тыш, ул фортепьяно классы буенча музыкаль белем ала [Губайдуллин, 2002, с. 27].

1917 елда Казанда Төньяк-Көнчыгыш археология һәм этнография институты ачыла. Ул Идел буенда махсус этнографик белем бирүче бердәнбер уку йорты санала [ТР ДА. 1339 ф. Р., 1 тасв., 39 эш, 61 б.]. М.С. Гобәйдуллина берьюлы институтның Көнчыгыш һәм Этнография бүлекләрендә белем ала [ТР ДА. 1339 ф. Р., 1 тасв., 41 эш, 9 б.].

Төньяк-Көнчыгыш археология һәм этнография институтының укытучылар составы М.С. Гобәйдуллинаны белемле, сәләтле һәм кызыксынучан студент кыз буларак бәяли [ТР ДА. 1339 ф. Р., 1 тасв., 3 эш, 134 б.]. Ул Идел-Кама төбәгенең төрле районнарына институт советы тарафыннан оештырылган экспедицияләрдә актив катнаша [Леонтьева, с. 58]. Фәнни сәфәрләр – җирле халыкның этнографиясен, антропология, география, археология, сәнгать, тарих һәм көнкүрешен өйрәнү максатыннан уздырыла [ТР ДА. 1339 ф. Р., 1 тасв., 39 эш, 62 б.]. Әлеге экспедицияләрдә җыелган этнографик коллекцияләр ТАССР Дәүләт музее фондларына тапшырыла.

Экспедиция нәтиҗәләре буенча уздырылган «фәнни җыелышлар»ның [ТР ДА. 1339 ф. Р., 1 тасв., 39 эш, 65 б.] берсендә М.С. Гобәйдуллина татар-мөселманнарда шаманчылык калдыклары турында чыгыш ясый [Леонтьева, с. 58]. Ул үзенең фәнни эше кы-

саларында Казан татарларының традицион диннәрендәге мәҗүсилек элементларын өйрәнә [ТР ДА, 1339 ф. Р., 1 тасв., 41 эш, 3 б.]. Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте утырышында аның әлеге темага чыгыш ясарга тиеш булганлыгы билгеле. Этнографиянең башка мәсьәләләреннән М.С. Гобәйдуллина Казан татарларының туй йолаларын өйрәнү һәм аларны тасвирлау белән шөгыльләнә [ТР ДА, 1339 ф. Р., 1 тасв., 41 эш, 4 б.].

1920 елның октябрендә институт Советы аны Көнчыгыш этнографиясе кафедрасында калдырырга карар кыла. Шунда әзерлек узгач, аның профессор дәрәҗәсен алу өчен диссертация яклавы күздә тотыла. М.С. Гобәйдуллинаның фәнни җитәкчесе итеп профессор С.Е. Малов билгеләнә. Ә шушы гыйльми дәрәҗәне алуга әзерләнгәндә өйрәнү өчен кирәкле төп һәм өстәмә фәннәрне барлау Н.Ф. Катановка йөкләнә [ТР ДА, 1339 ф. Р., 1 тасв., 3 эш, 134 б.].

Басылып чыккан фольклор материалларын өйрәнүдән тыш, М.С. Гобәйдуллинага Казан татарларының халык авыз иҗаты үрнәкләрен җыю, теркәү һәм аларны рус теленә тәрҗемә итү эше дә тапшырыла. Бу юнәлештә алып барылган эш нәтиҗәләре «Еллык хисапта» чагылыш табырга тиеш була [ТР ДА, 1339 ф. Р., 1 тасв., 41 эш, 4 б.]. Моннан тыш, профессор Н.Ф. Катанов М.С. Гобәйдуллинаны институтның нумизматика кабинеты консерваторы вазифасына тәкъдим итә. Ул рус, көнчыгыш һәм көнбатыш тәңкәләрен, медальләрен өйрәнү һәм тасвирлау белән шөгыльләнә [ТР ДА, 1339 ф. Р., 1 тасв., 41 эш, 2 б.].

1920 елның декабрендә Төньяк-Көнчыгыш археология һәм этнография институты Көнчыгыш академиясенә үзгәртелә [ТР ДА, 225 ф. Р., 1 тасв., 10 эш, 1 б.]. Соңгысына Көнчыгышны төрле яктан өйрәнү һәм мәдәният өлкәсендә кадрлар әзерләү бурычы куела. 1921 елдан М.С. Гобәйдуллина академиядә төрек-татар кабиләләренең этнографиясе [ТР ДА, 225 ф. Р., 1 тасв., 10 эш, 4 б.], соңрак Казан татарлары этнографиясе буенча лекцияләр укый [ТР ДА, 225 ф. Р., 1 тасв., 10 эш, 22 б.].

1922 елда Көнчыгыш академиясе Көнчыгыш педагогика институты составына керә. Җирле халыкларның мәдәнияте, теле һәм әдәбияты, этнографиясе буенча укытучылар әзерләү максатыннан, институтта Көнчыгышны өйрәнү бүлеге ачыла. Әлеге бүлек эчендә татар һәм чуваш милли-лингвистик, музыкаль-этнография бүлекчәләре булдырыла. 1924–1925 елларда М.С. Гобәйдуллина әлеге бүлекнең төрки-татар секциясендә төрки-татар кабиләләренең этнологиясен укыта [ТР ДА, 1487 ф.Р., 1 тасв., 50 эш, 82 б.]. 1925 елның октябрендә Көнчыгышны өйрәнү бүлеге «Татар халкының этнографиясе» курсларын кертү турындагы тәкъдим белән чыга. Әлеге уку курсының лекторы итеп М.С. Гобәйдуллина билгеләнә. Параллель рәвештә ул чуваш милли-лингвистика бүлекчәсендә төрек-татар кабиләләренең этнографиясе буенча лекцияләр укый [ТР ДА, 1487 ф. Р., 1 тасв., 50 эш, 151 б.].

Кайбер мәгълүматларга караганда, М.С. Гобәйдуллина беренчеләрдән булып «Казан татарлары этнографиясе» дигән лекцияләр курсын әзерли [Галиуллина, с. 208]. Әмма әлегә лекция материалларын эзләү тиешле нәтиҗәләр бирмәде.

М.С. Гобәйдуллина 1920 елда ук Көнчыгыш халыклары музеен оештыру комиссиясе составына керә һәм Көнчыгыш халыклары мәдәниятенә багышланган күргәзмәне әзерләүдә актив катнашучыларның берсе була. Күргәзмә Казанда 1920 елның 23 сентябрендә ачыла һәм бу чара Көнчыгыш халыклары музеен ачу проектын гамәлгә ашыруның беренче этабы булып тора [Шараф, с. 7]. Күргәзмәдә болгар, татар, кытай, мөселман Көнчыгышы, Идел буе һәм Себер халыклары, нумизматика, Көнчыгыш кульязмалары һәм китаплары бүлекләреннән торган бай коллекция тәкъдим ителә [Шараф, с. 8].

Татар халкының көнкүреше һәм мәдәнияте бүлеген әзерләү яшь этнографлар М.С. Гобәйдуллина һәм К.С. Гобәйдуллинга йөкләнә. Экспозициядә татарларның бик бай декоратив-гамәли сәнгате: милли кием, зәркән бизәнү әйберләре, чигү үрнәкләре һ.б. белән танышырга мөмкин була. Соңрак күргәзмәнең каталогы басылып чыга[5]. Каталогка күргәзмәнең М.С. Гобәйдуллина һәм К.С. Гобәйдуллин әзерләгән татар бүлеге тасвирламасы да кертелгән[6]. Анда татарлар зур 3 төркемгә – Себер, Европа һәм Кавказ төркемнәренә бүлеп каралган. Казан татарлары, Әстерхан һәм Кырым татарлары белән берлектә, Европа төркеменә кертелгән. Әлеге этник төркемнең матди һәм рухи мәдәниятен тасвирлауга аерым игътибар бирелгән. Тасвирламада Казан татарларының кием ансамбле, бизәнү әйберләре, һөнәрчелеге, хуҗалыгы, гореф-гадәтләре, бәйрәмнәре турында кыскача мәгълүмат урын алган.

Күргәзмә зур уңышка ирешә: аны карарга 10 меңнән артык кеше килә. Оештыру комиссиясе экспонатларны тәкъдим итү вакытын 1921 елның гыйнвар уртасына кадәр озайту турында карар кабул итә [Шараф, с. 8–9]. Әмма 1920 елда төзелгән Көнчыгыш халыклары музее ябылу сәбәпле, әлеге чара үз эшен туктатырга мәҗбүр була. Күргәзмә өчен җыелган берничә мең экспонат 1922 елда Татарстан Республикасы Үзәк музее фондларын (хәзерге вакытта – Татарстан Республикасы Милли музее) тулыландыра.

1925 елда республиканың Үзәк музеенда этнография бүлеге ачыла. Этнографик экспозицияне системалы рәвештә туплаганда татар халкының мәдәниятен һәм көнкүрешен чагылдыручы материалларга аерым басым ясала. Бүлекнең экспозицияләрен республиканың танылган этнографлары – музей директоры Н.И. Воробьев, музейның тарих-археология бүлеге мөдире К.С. Гобәйдуллин, шулай ук М.С. Гобәйдуллина әзерли.

Үзәк музей фондларын һәрвакыт тулыландырып тору өчен, татарлар күпләп яши торган урыннарга даими рәвештә фәнни экспедицияләр оештырыла. Мәсәлән, 1925 елда Татар халкын гыйльми өйрәнү җәмгыяте[7] әгъзалары Н.И. Воробьев, М.С. Гобәйдуллина, К.С. Гобәй-

дуллин һәм С.Г. Вахитов Мамадыш кантонына сәфәргә чыгалар. Экспедиция кантонны этнографик, археологик һәм тарихи яктан тикшерү өчен оештырыла[8]. Фәнни экспедиция вакытында М.С. Гобәйдуллина тарафыннан ясалган төп күзәтүләр Татар халкын гыйльми өйрәнү җәмгыяте әгъзаларының гомуми җыелышында бәян ителә[9]. Сәфәр вакытында җыелган этнографик материаллар Мәрьям һәм Кадыйр Гобәйдуллиннарның «Пища казанских татар»[10] дип аталган уртак хезмәтенең нигезенә ята. Әлеге мәкалә татар халкының аш-су традицияләрен яктыртучы беренче фәнни хезмәт булып тора[11]. Ислам кануннарына бәйле туклану үзенчәлекләрен, йола һәм бәйрәм вакытында әзерләнә торган ризыкларны, аш-суга бәйле төрле тыюларны өйрәнүгә аерым игътибар бирелә. Авторлар билгеләп үткәнчә, бу мәсьәлә аерым тикшеренү таләп итә, чөнки татарларның рухи тормышында аш-су мөһим роль уйный[12].

1925 елда М.С. Гобәйдуллина бертуган абыйсы Г.С. Гобәйдуллин янына Бакуга күчә. Бу чорда инде ул Идел буе татарларының көнкүрешенә, гореф-гадәтләренә, аш-суына багышланган күп кенә фәнни мәкаләләр авторы булып тора[13]. Аның хезмәтләре фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан тиешенчә бәяләнеп, хәтта Италиядә дә басылып чыга [Губайдуллина, с. 141]. Фән өлкәсендәге зур казанышлары өчен М.С. Гобәйдуллинага доцент исеме бирелә. Ул Баку педагогия институтында укыта башлый [Губайдуллина, с. 142], актив фәнни-тикшеренү эшләре алып бара: Азәрбайҗан төрекләре этнографиясе буенча хезмәтләр бастыра[14].

М.С. Гобәйдуллина 1933 елда Бакуда вафат була. Галимә кыска гына гомере эчендә татар халкының матди һәм рухи мәдәниятен өйрәнүдә яңа юнәлешләр ача. Моннан тыш, ул 10 ел дәвамында актив мөгаллимлек эшчәнлеге алып бара, республикада югары махсус этнографик белем бирүне оештыручыларның берсе була. Идел буе татарларының мәдәниятен һәм көнкүрешен өйрәнү белән шөгыльләнүче киң профильле тикшеренүче-этнографларны әзерләүдә үзеннән зур өлеш кертә.

М.С. Гобәйдуллина – этнографик материалны җыю һәм популярлаштыру буенча күп хезмәт куйган галимә. Ул фәнни экспедицияләрдә, шулай ук күргәзмәләр, музей экспозицияләре әзерләүдә катнаша. Фәнни сәфәрләр вакытында җыелган материаллар Идел буе татарлары этнографиясе буенча күпсанлы мәкаләләренең нигезенә салынган. Күпчелек хезмәтләре исә 1920 еллар татар милли этнографиясендә беренче тикшеренүләр санала һәм алга таба эзләнүләр өчен җитди чыганак булып тора.

Искәрмәләр

[1] Константин Иосифович Воробьев – Ленинград дәүләт университетының география факультеты студенты. Бертуган абыйсы – танылган этнограф Н.И. Воробьев – җитәкчелегендә күп кенә фәнни экспедицияләрдә катнаша. Ул Казан татарларының һәм мишәрләрнең традицион ышануларын өйрәнә. 1929 елда «Программа для собирания сведений о духах-хозяевах: домовом, дворовом

и усадебном у казанских татар и мишарей» дип аталган хезмәте нәшер ителә. Программа халык демонологиясен комплекслы өйрәнүне күздә тота. Билгеләп үтик: әлеге программа мондый төр тикшеренүләр арасында беренче. Рус фольклористикасында мондый тикшеренүләр Н.И. Толстой җитәкчелегендәге Мәскәү этнолингвистик мәктәбендә XX гасырның 80 нче елларында гына башлана.

[2] *Губайдуллин Г.* Что сделано в области социальных наук в Татарской республике в течение 5 лет // За 5 лет. К V годовщине провозглашения Татарской социалистической советской республики. Казань. 1925. С. 172.

[3] Газиз Салих улы Гобәйдуллин (1887–1937) – тарихчы, тарих фәннәре докторы (1927), профессор (1927), җәмәгать эшлеклесе, публицист.

[4] Габделкадыйр Салих улы Гобәйдуллин (1888–1944) – этнограф. Шәкертләрнең «Әлислах» хәрәкәтендә катнаша. 1921–1925 елларда Көнчыгыш китаплар музее китапханәчесе, Көнчыгыш академия, Көнчыгыш педагогика институты мөгаллиме, ТАССР Үзәк музееның тарих-археология бүлеге мөдире булып эшли. 1925–1938 елларда Бакуда, Махачкалада педагогик һәм музей эшендә катнаша. Фәнни хезмәтләре Казан татарларының аш-су традицияләрен, X гасыр Болгар тәңкәләрен тикшерүгә багышланган. 1938 елда репрессияләнә. Үлгәннән соң аклана.

[5] Выставка культуры народов Востока. Путеводитель по выставке. Казань: Первая гос. тип., 1920. С. 38–43.

[6] *Губайдуллин К.С., Губайдуллина М.С.* Татары // Выставка культуры народов Востока. Путеводитель по выставке. Казань: Первая гос. тип., 1920. С. 33–37.

[7] Татар халкын гыйльми өйрәнү җәмгыяте (Научное общество татароведения) 1923 елда татар халкының мәдәниятен һәм тарихын өйрәнү максатыннан ТАССР Мәгариф халык комиссариатының Гыйльми үзәге каршында оештырыла. М.С. Гобәйдуллина әлеге җәмгыятьнең әгъзасы булып тора һәм аның эшчәнлегендә актив катнаша.

[8] Историко-этнографическая поездка в Мамадышский кантон ТССР // Вестник научного Общества татароведения. 1926. № 4. С. 93–94.

[9] Обзор деятельности Научного общества татароведения (1923–1929) // Вестник Научного общества татароведения. 1930. № 9–10. С. 203.

[10] *Губайдуллин К.С., Губайдуллина М.С.* Пища казанских татар // Вестник Научного общества татароведения. 1927. № 6. С. 17–50.

[11] Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М.: Наука, 1967. С. 33.

[12] *Губайдуллин К.С., Губайдуллина М.С.* Пища казанских татар // Вестник Научного общества татароведения. 1927. № 6. С. 25

[13] *Губайдуллин К.С., Губайдуллина М.С.* Татары // Выставка культуры народов Востока. Путеводитель по выставке. Казань: Первая гос. тип., 1920. С. 33–37; *Губайдуллина М.С.* Коллекция М. Галеева // Казанский музейный вестник. 1921. № 1–2. С. 84–87; *Губайдуллин К.С., Губайдуллина М.С.* Пища казанских татар // Вестник Научного общества татароведения. 1927. № 6. С. 17–50.

[14] *Губайдуллина М.С.* Пища азербайджанских тюрок // Изв. Вост. факультета Азерб. гос. ун-та. Востоковедение. 1928. Т. 3.

Әдәбият

Галиуллина Д.М. Губайдуллина Марьям Салиховна // Татарская энциклопедия. Казань: Инст. тат. энцик., 2005. Т. 2. С. 208.

Губайдуллин С.Г. Дорогие мои предки // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2003. № 1/2. С. 214–219.

Губайдуллин С.Г. Незабвенный мой отец // Газиз Губайдуллин: научно-библиографический сборник. Казань: Рухият, 2002. С. 17–62.

Губайдуллина А.Х. Наша дорогая Марьям апа // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2002. № 1/2. С. 139–145.

Леонтьева А.М. К истории высшего специального этнографического образования // Советская этнография. 1978. № 2. С. 53–62.

ТР Дәүләт архивы. Төньяк-көнчыгыш археология һәм этнография институты фонды. 1339 ф. Р., 1 тасв., 3 эш; 39 эш; 41 эш.

ТР Дәүләт архивы. Көнчыгыш академиясе фонды. Көнчыгыш академиясенең профессорлар һәм укытучылар исемлеге (1921–1922). 225 ф. Р., 1 тасв., 10 эш. *ТР Дәүләт архивы.* Татар дәүләт педагогика институты (Көнчыгыш педагогика институты (1922 елдан) фонды. 1487 ф.Р., 1 тасв., 50 эш.

Шараф Г.Ш. История возникновения выставки // Выставка культуры народов Востока. Путеводитель по выставке. Казань: Первая гос. тип., 1920. 138 с.

Мәрданова Филүзә Фәннур кызы,
Татарстан Республикасы мәдәният өлкәсендәге инновацияләр
һәм традицияләр саклау ресурс үзәгенең матди булмаган
мәдәни мирас бүлеге мөдире